

Από τη «Βιώσιμη ή Αειφόρο» στην Αξιοβιώτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη 2001

Δ.Ρόκος
Καθηγητής Ε.Μ.Π.
Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π.

Περίληψη

Στην εργασία αυτή, η σύγχρονη θεωρία της Αξιοβιώτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης -όπως αυτή πολυδιάστατα διαφορίζεται από τις συνθήκες μερικές, ειδικές θεματικές/κλαδικές προσεγγίσεις, μορφές και θεωρίες της ανάπτυξης- τεκμηριώνεται σε ερευνητικό, επιστημονικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, τεχνικό/τεχνολογικό, πολιτισμικό και περιβαλλοντικό επίπεδο στις κάθε φορά συγκεκριμένες συνθήκες της φυσικής και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, όπως αυτές σχετίζονται, αλληλεξαρτώνται και συστηματικά αλληλεπιδρούν στο χώρο και το χρόνο μεταξύ τους και με το ευρύτερο έως και το πλανητικό περιβάλλον τους.

Γιατί, μια νέα «καλύτερη» ισορροπία τους και τα σχετικά σχέδια και προγράμματα δεν μπορούν παρά να θεμελιωθούν στην ακριβή, αξιόπιστη και ολοκληρωμένη γνώση της συγκεκριμένης πραγματικότητας και των τάσεων μεταβολών της.

Και αυτή δεν μπορεί να επιτευχθεί, χωρίς τη βούληση, τις πρωτοβουλίες και τον πρωταγωνιστικό και συνεργιστικό ρόλο των κατοίκων μιας συγκεκριμένης περιοχής και των αποδήμων της, την αξιοποίηση της πολύτιμης αυτόχθονης παραδοσιακής σοφίας και των δεξιοτήτων όσων έζησαν σ' αυτή και διατήρησαν μέχρι σήμερα τα στοιχεία που συγκροτούν την οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική, τεχνική/τεχνολογική και περιβαλλοντική φυσιογνωμία της.

Οι βασικές μεθοδολογικές συνιστώσες της θεωρίας της Αξιοβιώτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης, όπως η διεπιστημονικότητα και η ανάγκη ολιστικής προσέγγισης, απογραφής, χαρτογράφησης, ανάλυσης και συστηματικής παρακολούθησης των στοιχείων, χαρακτηριστικών, εμφανίσεων, φαινομένων και γεγονότων τα οποία συγκροτούν την κάθε φορά αδιάσπαστη ενότητα του φυσικού και κοινωνικοοικονομικού χώρου, οριοθετούν προσδιορίζουν και τεκμηριώνουν τα τεχνολογικά εργαλεία τα βήματα τεχνικής προσέγγισης και τις βέλτιστες πολιτικές πρακτικές για την επιδίωξή της.

Τέλος αναλύονται οι προοπτικές της εμμονής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και γενικότερα του διεθνούς παράγοντα στην στηριζόμενη στην ανταγωνιστικότητα μονοδιάστατη οικονομική αντίληψη της «βιώσιμης ανάπτυξης» όπως αυτές διαμορφώνονται και παρουσιάζονται μέσα από τις γραμμές του έκτου προγράμματος δράσης για το περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (2001-2010).

1. Αξιοβιώτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη

Η πορεία κάθε επιστήμονα όχι χωρίς δυσκολίες και απογοητεύσεις, στο μακρύ δρόμο ενός γοητευτικού ταξιδιού ζωής, αυτογνωσίας, αυτοδιδασκαλίας και εν γνώσει του ακατόρθωτης ολοκλήρωσης, με τη βοήθεια των μέσα και έξω απ' τα σχολεία δασκάλων του, των δικών του και των φίλων του, των συμμαχητών αλλά και των αντιμαχητών του στη σκέψη και την πράξη, συγκροτεί αντικειμενικά τις πολύτιμες βιωματικές, γνωστικές και συμπεριφορικές αποσκευές του, με τις οποίες λειτουργεί ως κοινωνικό άτομο και πρόσωπο.

Με θεμελιακή υποδομή τις βιωματικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις του με το συγκεκριμένο φυσικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό και τεχνικό/τεχνολογικό του περιβάλλον της ενδεχομένως ήρεμης, ειδυλλιακής ή οριακά επιβιώνουσας γενέτειράς του και στη συνέχεια της ίσως διαφορετικής πολύβουης, ταραγμένης, ζωντανής και αντιφατικής πόλης των σπουδών ή της περιοχής άσκησης του επαγγέλματός του και γενικότερα του «έξω κόσμου», διαμορφώνονται οι αξίες, οι βασικές αρχές και αναφορές της προσωπικότητας, η επιστημονική μεθοδολογία οι γενικότερες θεωρητικές αναζητήσεις και οι συγκεκριμένες επιλογές πράξης, στις συνθήκες τόσο της επιστημονικής δραστηριότητας και της επαγγελματικής επιβίωσης, όσο και της ένταξης στα πεδία της πάλης των ιδεών.

Στην αργόσυρτη διαδικασία διαλεκτικής απόσταξης της γνώσης, (απ' την πληροφορία, την συγκεκριμένη πρακτική αλλά και την ευρύτερη εμπειρία, την λογική και την γενική αλλά και την ειδικότερη επιστημονική μεθοδολογία), όπως αυτή τελέσθηκε με διαφορετικούς ρυθμούς, εντάσεις, πυκνότητες, ποιότητες, έκταση και βάθος για κάθε επιστήμονα, ξεχωρίζουν αλλά και δοκιμάζονται στην πράξη, πολλές φορές με δραματική ευκρίνεια, τα σημαντικά απ' τα ασήμαντα, τα ουσιώδη απ' τα επιφανόμενα, τα μόνιμα και σταθερά απ' τα παροδικά και αυτοαναιρούμενα, μ' άλλα λόγια αυτά που «αξίζουν, που πονάνε και είναι δύσκολα» και αφορούν σε μια εναλλακτική αντίληψη, μορφή και πορεία ανάπτυξης, έξω και πέρα από όσα αποτέλεσαν και αποτελούν μέχρι σήμερα με διάφορα ψιμύθια στα πεδία της παραγωγής, της διανομής και της κατανάλωσης, το κυρίαρχο ιδεώδες και μοντέλο γι' αυτήν.

Μερικά απ' αυτά θα επιχειρήσω απ' την σκοπιά μου να ειδικολογήσω στη συνέχεια, για να τεκμηριώσω, τόσο την διαδικασία με την οποία προέκυψε, όσο και την έννοια, το περιεχόμενο και τη φιλοσοφία της Αξιοβιώτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης, δηλαδή της ταυτόχρονα και διαχρονικά, σε πλανητικό, υπερεθνικό, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής και τεχνικής/τεχνολογικής «ανάπτυξης», η οποία μπορεί να υπάρξει, μόνο όταν τελείται σε διαλεκτική αρμονία και με σεβασμό πάντα στον άνθρωπο τις προαιώνιες ευγενείς του αξίες και το «όλο» φυσικό και πολιτισμικό του περιβάλλον, στο οποίο αυτός εντάσσεται ειρηνικά και δημιουργικά ως αναπόσπαστο και όχι κυρίαρχο μέρος του (Ρόκος 1963, 1964, 1967, 1970, 1972, 1975, 1977, 1980, 1986, 1993, 1994, 1995, 1998, 2000).

2. Οι έννοιες του «όλου», του «συνόλου» και του «μέρους» στη φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα και την «βιωσιμότητα» της ανάπτυξης

Πιο συγκεκριμένα, η κάθε φορά συγκεκριμένη στο χώρο και το χρόνο φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα αποτελεί την αδιάσπαστη διαλεκτική ενότητα των πολυδιάστατων και πολύπλοκων σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων των στοιχείων, φαινομένων και δράσεων που τις συγκροτούν, και γι' αυτό ένα οργανικό «όλον» και όχι «σύνολον» διακριτών, ανεξαρτήτων μεταξύ τους και αυτονόμων μερών τα οποία υποτίθεται ότι αθροιζόμενα μηχανιστικά την συναπαρτίζουν. (Ρόκος 1980, 1998)

Έτσι, για να τη γνωρίσουμε, να την κατανοήσουμε, να τη μελετήσουμε και να την αναλύσουμε ως «όλον», δεν μπορούμε να αρκεσθούμε, ούτε στις μερικές, ειδικές προσεγγίσεις «μερών» της, με τις δυνατότητες των ειδικών μεθοδολογικών εργαλείων των επιμέρους επιστημών, αλλά ούτε και στις πραγματικά περισσότερες, αλλά εν τούτοις όχι επαρκείς, δυνατότητες του αθροίσματός τους, που θα συγκροτούσε μια σχετικά καλύτερη «πολυεπιστημονική» μεθοδολογία.

Απαιτείται συνεπώς μια ολοκληρωμένη (με την έννοια: τείνουσα διηλεκτώς προς ολοκλήρωση), διαλεκτική και διεπιστημονική μεθοδολογία, μ' άλλα λόγια το οργανικό «όλον» της αλληλεπίδρασης και συνεργιστικής σύνθεσης των δυνατοτήτων των μεθοδολογιών των φυσικών και των θετικών επιστημών αλλά και των κοινωνικών επιστημών και των επιστημών του ανθρώπου και των κατάλληλων σχετικών τεχνικών και τεχνολογικών εργαλείων, σύνθεσης η οποία θα εξασφαλίζει την βέλτιστη δυνατή αντίληψη και κατανόηση των στοιχείων, των χαρακτηριστικών και των νόμων, των μεγεθών και των ποιοτήτων των φαινομένων και των γεγονότων, των εξελίξεων και των διαδράσεων που συγκροτούν αλλά και διαμορφώνουν το «όλον» της φυσικής και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας (Ρόκος 1998).

Αν θεωρήσουμε, γενικά, για ν' αποφύγουμε τις αναπόδραστες μερικότητες, τη σύγχυση και τις αντιφάσεις των σχετικών μ' αυτή θεωριών και προσεγγίσεων (Rist 1997, Ρέππας 1991, WCED 1987, Ρόκος 1980, 2000), ότι:

ανάπτυξη είναι μια «καλύτερη» ισορροπία κοινωνικών και ανθρώπινων σχέσεων και συστημάτων χρήσεων γης, παραγωγής, απασχόλησης, διανομής και κατανάλωσης, σύμφωνα με τις αξίες και τις επιλογές των δυνάμεων που βρίσκονται στην εξουσία, όπως αυτές μαχητικά συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν, στο φυσικό περιβάλλον, με την συγκεκριμένη κάθε φορά κοινωνική δυναμική και την μέση κοινωνική συνείδηση (Ρόκος 1997),

η ανάπτυξη δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα οργανικό «όλον» των πολυδιάστατων και πολύπλοκων σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών, πολιτισμικών και τεχνικών/τεχνολογικών ενεργημάτων και προσπαθειών επίτευξης αυτής της

αξιολογικής, και γι' αυτό κάθε φορά διαφορετικής για τους ανθρώπους και τις κοινωνίες τους «καλύτερης» ισορροπίας.

Έτσι, η αντικειμενική έννοια του «όλου» της ανάπτυξης δεν μπορεί

- ούτε να κατακερματισθεί στις μερικότητες των θεματικών/κλαδικών/τομεακών μορφών της, (οικονομική, αγροτική, βιομηχανική κλπ.), με αγνόηση των επιπτώσεων των δράσεων της στο φυσικό περιβάλλον και στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο,
 - ούτε να εγκιβωτισθεί σε συγκεκριμένο χώρο, σε ένα κράτος ή σε μια περιφέρεια, με αγνόηση του τι αυτό συνεπάγεται για τον ευρύτερο, διεθνή και πλανητικό περίγυρό τους,
 - ούτε να περιορισθεί στα χρονικά όρια ενός μικρού ή μεγάλου, μονοδιάστατου ή πολυδιάστατου, εθνικού ή υπερεθνικού σχετικού σχεδιασμού και προγράμματος αλλά και
 - ούτε να αποκτήσει ως «αειφόρος» ή «βιώσιμη» (sustainable), με κύριο θεμέλιό της την μερικότητα της οικονομικής ανταγωνιστικότητας και της βιωσιμότητας των επιχειρήσεων και των κάθε φύσης ενεργημάτων της, και τον παρενδυτικό και ψευδεπίγραφο γι' αυτήν επιθετικό προσδιορισμό της «ολοκληρωμένης», όταν αυτό αποκλείεται εκ προοιμίου από την αυτονόητη μερικότητα της σύλληψής της (Ρόκος 1998, 2000).
- Γιατί η συσσωρευμένη βιομηχανική «ανάπτυξη», π.χ. της Ελευσίνας, δεν μπορεί να συνεπάγεται ούτε την βιομηχανική αλλά ούτε και την οικονομική έστω ανάπτυξη της Ηπείρου ή της Ελλάδας, πολύ δε περισσότερο την ταυτόχρονα οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική και τεχνική/τεχνολογική δική της ανάπτυξη, σε διαλεκτική αρμονία και με σεβασμό της φύσης και του ανθρώπου ως αναπόσπαστου μέρους της,
- γιατί η όποια «ανάπτυξη» των κέντρων, όχι μόνο δεν συνεπάγεται την ανάπτυξη των περιφερειών τους (και ακόμα περισσότερο των μειονεκτικών ορεινών και νησιωτικών περιοχών τους) αλλά συνηθέστατα έχει βαρύτερες συνέπειες στο φυσικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τους πεδίο,
- γιατί ακόμα και η οικονομική «ανάπτυξη» των αναπτυγμένων κρατών, όχι μόνο δεν επεκτείνεται σε όλους τους πολίτες τους αλλά τελείται σε βάρος τους και πολύ περισσότερο σε βάρος των αναπτυσσομένων κρατών, της συντριπτικής πλειοψηφίας του παγκόσμιου πληθυσμού και του πλανητικού φυσικού περιβάλλοντος και μάλιστα με διαρκώς αυξανόμενους ρυθμούς, όσο η υποτίθεται διμερής και πολυμερής «βοήθειά» τους στον τρίτο κόσμο και η επιδεικνυόμενη φραστικά και διακηρυκτικά ευαισθησία και το ενδιαφέρον τους αυξάνεται ονομαστικά (UNDP 1999, Ρόκος 2000) και
- γιατί το μερικό μηχανιστικό άθροισμα «βιωσιμότητων» π.χ. των «βιώσιμων επιχειρήσεων», όχι μόνο δεν συγκροτεί «όλον» βιωσιμότητας, αλλά ούτε καν «σύνολον» βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης στο χώρο και στο χρόνο. Πολύ δε περισσότερο δεν αποτελεί θεμέλιο και παράδειγμα βιώσιμης ανάπτυξης για την ίδια την κοινωνία.

Κάθε χρόνο, οι συγχωνεύσεις μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων πληθύνονται. Για να παραμείνουν «βιώσιμες» οι γιγαντιαίες πλέον βιομηχανίες και εταιρίες προχωρούν σε κλείσιμο μονάδων και αθρόες και μαζικές απολύσεις εργαζομένων με αυτονόητες τις πολυδιάστατες δυσμενείς επιπτώσεις της καλούμενης βιώσιμης ανταγωνιστικής τους ανάπτυξης στο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό και περιβαλλοντικό επίπεδο και όχι μόνο των χωρών στις οποίες βρίσκεται η έδρα τους.

Στις αρχές του 2001, ακόμη και η υστέρηση των προσδοκώμενων κερδών έναντι εκείνων του αντίστοιχου τριμήνου του 2000 κατά 3%, μπορεί να έχει ως συνέπεια, για να διασφαλισθεί η βιωσιμότητα μιας μεγάλης πολυεθνικής αυτοκινητοβιομηχανίας, την απόλυση χιλιάδων εργατών, τεχνικών και υπαλλήλων.

Αποδεικτικά στοιχεία γι' αυτά βρίσκονται τα τελευταία χρόνια κάθε μέρα στις οικονομικές στήλες των έγκυρων εφημερίδων και σε επίσημες αρμόδιες διευθύνσεις στο διαδίκτυο.

3. Απλά παραδείγματα "βιωσιμότητας" και Αξιοβιώτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη

Από τα παραπάνω φαίνεται καθαρά, ότι πυρήνας της έννοιας της βιωσιμότητας (sustainability), όπως και γραμματολογικά προκύπτει από τα λεξικά, είναι η ικανότητα κράτησης, στήριξης, συγκράτησης, συντήρησης, διατήρησης, δυνάμωσης του «μέρους», στη διαδικασία ανταγωνισμού του προς τα άλλα «μέρη» της ίδιας ή και μιας ευρύτερης ενότητας «μερών», οι

οποίες όμως σε καμιά περίπτωση δεν θα μπορούσαν να συγκροτήσουν «ολότητα», γιατί τότε θα αναίρειτο η πυρηνική τους δυναμική, δηλαδή η ανταγωνιστικότητα.

Όσοι υποστηρίζουν με την επιστημονική, πολιτική και/ή κοσμοθεωρητική τους μονομέρεια, την ανταγωνιστικότητα ως θεμέλιο της ανάπτυξης, την περιορίζουν ασφυκτικά και μόνο στην οικονομική της διάσταση και αποδέχονται σε τελική ανάλυση ως ιδεολογικό υπόβαθρο και κυρίαρχη αξία της το «ο θάνατός σου, η ζωή μου».

Όπου βέβαια ο θάνατος δεν αφορά μόνο στην αντίπαλη, μη επαρκώς ανταγωνιστική και γι' αυτό μη βιώσιμη τελικά επιχείρηση, αλλά και σε εκείνο το κομμάτι των επιστημόνων και εργαζομένων της νικηφόρου στον ανταγωνισμό βιώσιμης επιχείρησης (και των οικογενειών τους), που ενώ συνετέλεσε για πολλά χρόνια στην «ανάπτυξη» και κερδοφορία της, τώρα εκτιμάται και αποτιμάται ψυχρά ως περιττό βάρος και έρμα και απορρίπτεται και μάλιστα χωρίς να λαμβάνονται καθόλου υπ' όψη οι αναπόδραστες, όχι μόνο γι' αυτούς, αλλά και για το κοινωνικό σύνολο οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές συνέπειες, οι οποίες αργά ή γρήγορα θα επηρεάσουν δυσμενώς και την αντί πάσης θυσίας βιώσιμη επιχείρηση ως αναπόσπαστο «μέρος» της τοπικής, της εθνικής και της πλανητικής ανθρώπινης και φυσικής «ολότητας».

Έτσι, η έννοια «βιώσιμη ανάπτυξη», ως η ανάπτυξη που «έχει πιθανότητες ή δυνατότητες να επιζήσει», είναι α-νόητη για την ανάπτυξη ως «ολότητα» κατάλληλου μετασχηματισμού των σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων της φυσικής και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας για να επιτευχθεί μια «καλύτερη», όπως ορίστηκε στα παραπάνω, ισορροπία τους. Και μπορεί να αποκτά το νόημα που της αποδόθηκε προηγουμένως μόνο στη μερικότητα μιας ή περισσότερων επιχειρήσεων και/ή ενός ή περισσότερων συστημάτων ή ενεργημάτων.

Γιατί π.χ. μέσα από τις διαδικασίες ενός συνηθέστατα ασύδοτου και χωρίς κανόνες και ηθικούς φραγμούς ανταγωνισμού, δεν μπορεί λογικά κι αντικειμενικά να επιτευχθεί η βιωσιμότητα όλων ανεξαιρέτως των επιχειρήσεων, συστημάτων και ενεργημάτων και ούτε καν επιδιώκεται από τους θιασώτες της βιώσιμης ανάπτυξης (Ρόκος 2000).

Η φερόμενη από τους υποστηρικτές της ως ταυτόσημη με εκείνη της «βιώσιμης» έννοια της «αειφόρου ανάπτυξης», είναι και αυτή κατά τη γνώμη μου α-νόητη, γιατί η «αειφορία», ως μια απ' τις βασικές έννοιες της δασοπονίας, περιγράφει εκείνη τη διαχειριστική διαδικασία του δάσους η οποία θα πρέπει, ρυθμιζόμενη καταλλήλως, να αποδίδει διηλεκώς το ίδιο ποσό δασικών προϊόντων σε μια συγκεκριμένη περίοδο (ετήσια ή και περιοδική αειφορία).

Αλλά αυτό θα μπορούσε να συμβεί οριακά και μόνο για το συγκεκριμένο φυσικό διαθέσιμο της φυσικής βλάστησης και μάλιστα μόνο στις ιδεατές εργαστηριακές συνθήκες οι οποίες μπορούν να υπάρξουν σε ένα φανταστικό περιβάλλον, έξω και πέρα από την συγκεκριμένη «ολότητα» της φυσικής και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Οι πολυδιάστατες σχέσεις, αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις της φυσικής και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας ενός δάσους για τη συγκεκριμένη περίπτωση συνεπάγονται τις πραγματικές συνθήκες: όξινης βροχής, υποβάθμισης των εδαφών, εκουσίων και ακουσίων εμπρησμών δασών, αύξησης των θερμοκρασιών της γης, ελάττωσης των υδατικών διαθεσίμων, δραματικών κλιματικών μεταβολών, αυθαίρετης μετατροπής χρήσεων γης και παράνομης δόμησης, υπερβόσκησης, αλόγιστης και εντατικής τουριστικής εκμετάλλευσης της ευρύτερης περιοχής, κλπ., αλλά και τους ακόμη δυσμενέστερους συνδυασμούς τους με τις συνέπειες άλλων ή δευτερογενών φυσικών και τεχνικών καταστροφών μέσα στις οποίες η «αειφορία» είναι τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη απολύτως αδύνατη.

Η έννοια δε της δυνατότητας «αειφορίας», όταν αναφέρεται στα μη ανανεώσιμα φυσικά διαθέσιμα, (στο πλαίσιο μιας ανάπτυξης που όσο και αν προβάλλεται ως «βιώσιμη», διαφορετικά, άδικα και αλόγιστα τα εκμεταλλεύεται και τα υπερκαταναλώνει), δεν μπορεί, αντικειμενικά, ούτε καν υποθετικά να διεκδικήσει αξιώσεις στοιχείου θεμελίωσης μιας αξιόπιστης ολοκληρωμένης αναπτυξιακής διαδικασίας.

Έτσι, η «βιώσιμη ή αειφόρος ανάπτυξη» είναι κι αυτή μια μερική, ειδική θεματική/κλαδική προσέγγιση, μορφή, θεωρία και πρακτική «ανάπτυξης», γιατί αντιμετωπίζει το αντικειμενικά οργανικό «όλον» της Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης ως «σύνολο» αποσπασματικών μερικοτήτων θεματικών/κλαδικών τομεακών «αναπτύξεων», στα θεωρούμενα απ' αυτήν αυτόνομα και ανεξάρτητα μεταξύ τους «μέρη»/επίπεδα, της οικονομίας, της κοινωνίας, της πολιτικής, του πολιτισμού, της τεχνολογίας και του περιβάλλοντος, ή ακόμη και σε επιμέρους τμήματά τους.

Σύμφωνα με τη θεωρία και τις πολιτικές της «βιώσιμης ανάπτυξης», μια βιώσιμη οικονομία, στην θεμελιωμένη στην ανταγωνιστικότητα διαχειριστική κυρίως αντίληψή της, θεωρείται ως τέτοια, εφ' όσον απαρτίζεται:

- από «βιώσιμες επιχειρήσεις» (συνηθέστατα «νέες», «καινοτομικές», «υψηλής τεχνολογίας»), και συγχωνεύσεις τους, οι οποίες όμως σε ελάχιστο στην καλύτερη περίπτωση έως μηδενικό ή και αρνητικό βαθμό συντελούν στη συγκρότηση ακόμη και έστω «βιώσιμων κοινωνιών», και στη «βιωσιμότητα» του περιβάλλοντος, της πολιτικής και του πολιτισμού. Γιατί, με την αντί πάσης θυσίας γιγάντωσή τους, σπέρνουν το δρόμο τους με τα θύματα του νικηφόρου ανταγωνισμού τους, (τις κατεστραμμένες μη «βιώσιμες» επιχειρήσεις, τους απολυμένους εργάτες τόσο των ηττημένων ανταγωνιστών όσο και τους δικούς τους για μείωση των δαπανών και αύξηση της κερδοφορίας, την πολιτική που υποβαθμίζεται ως διαπλεκόμενη υπαλληλική έως και υπηρετική των συμφερόντων τους διαδικασία, τον πολιτισμό με την ομογενοποίηση, προβολή και μεθοδευμένη επιβολή ισοπεδωτικών προτύπων ζωής και κατανάλωσης των συνηθέστατα μη φιλικών προς το περιβάλλον, όχι καθαρών, μεταλλαγμένων και άχρηστων προϊόντων τους, κλπ.).
- από «βιώσιμα συστήματα», όπως π.χ. το ασφαλιστικό, στο οποίο όπως μόλις προσφάτως αποδείχθηκε στην Ευρώπη και στη χώρα μας, η «βιωσιμότητά» του, με την αύξηση του απαιτούμενου για σύνταξη χρόνου εργασίας και την μείωση του ύψους των συντάξεων, συντελεί στη διαμόρφωση δυσμενέστερων όρων διαβίωσης, επιβίωσης και ποιότητας ζωής των ασφαλισμένων του, χάριν των οποίων υποτίθεται επιχειρείται να καταστεί αυτό, «βιώσιμο».

Σε μια τέτοια πορεία, ένα αντίστοιχης ποιότητας «βιώσιμο εκπαιδευτικό σύστημα» χτίζεται τον τελευταίο καιρό και στην Ευρώπη, με την ελληνική κυβέρνηση -όπως συνήθως- να υπερθεματίζει και να υπερακοντίζει τις σχετικές γραφειοκρατικές και όχι πολιτικές επιλογές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επιδεικνύουσα και πάλι τη μέγιστη, αν και αζήτητη πολλές φορές προσαρμογή και προσαρμοστικότητα, σε όσα φαντάζεται ότι επιθυμεί η Ευρώπη. Στο όνομα του ανταγωνισμού με τις ΗΠΑ (οι οποίες μεταφέρουν, δοκιμάζουν, αναπτύσσουν και αναθεωρούν επιχειρηματικές πρακτικές στα πανεπιστήμιά τους με μεθόδους ίδρυσης θυγατρικών μονάδων τους στην Ευρώπη, απόκτησης στρατηγικών εταιριών, συνεργασιών ευρείας κλίμακας κλπ.) και την Ιαπωνία, και στην πραγματικότητα με άξονα τα σχετικά συμφέροντα των μεγάλων κρατών της, (και ιδιαιτέρως της νεοφιλελεύθερης Βρετανίας (Monbiot 2000), η οποία έχει πλήρως εμπορευματοποιήσει από πολλά χρόνια τις εκπαιδευτικές της υπηρεσίες στην τριτοβάθμια εκπαίδευση), η Ευρωπαϊκή Ένωση επιχειρεί να εκφυλλίσει την μεν παιδεία από ελεύθερη και κριτική μορφωτική και πολιτισμική διαδικασία σε ταχύρυθμη τεχνική επαγγελματική κατάρτιση ευέλικτα απασχολήσιμων και φθηνών αποφοίτων, τα δε πανεπιστήμια σε επιχειρήσεις μονοδιάστατης τεχνικοεπαγγελματικής κατάρτισης, αλλά και υπαλληλικής στήριξης της βιομηχανίας.

Με αρχή το «Λευκό Βιβλίο Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση. Οι προκλήσεις και η αντιμετώπισή τους για τη μετάβαση στον 21ο αιώνα» (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων 1994) και τη «Λευκή Βίβλο για την Εκπαίδευση, την Κατάρτιση, Διδασκαλία και Μάθηση. Προς την κοινωνία της μάθησης» (C.E.C. 1995), στα οποία και στις εθνικές πολιτικές που εκπορεύθηκαν απ' αυτά ασκήθηκε αναλυτική και διεξοδική δημόσια κριτική (Ρόκος 1997, 1996, 1995), και στη συνέχεια με την Χάρτα της Bologna και πρόσφατα με τη Διακήρυξη της Πράγας, τα πανεπιστήμια ισοπεδώνονται από τον οδοστρωτήρα της ανταγωνιστικότητας, εμμέσως πλην σαφώς ιδιωτικοποιούνται παραμένοντας δήθεν δημόσια, και μετατρέπονται στην πράξη σε επιχειρήσεις που για να επιβιώσουν και ν' αναπτυχθούν με τις αρχές της «βιώσιμης ανάπτυξης» θ' αναγκάζονται να μετέρχονται όλα τα τερτίπια της αγοράς, με όλες τις απ' αυτό μεταλλάξεις της φύσης, του χαρακτήρα, των αρχών και των αξιών τους.

Όλες οι σημερινές Ευρωπαϊκές πολιτικές εξουσίες ξεχνούν, (ή την θυμούνται υποκριτικά όταν δυναμώνουν τα κοινωνικά κινήματα στα πανεπιστήμια), την ιδρυτική συνθήκη της Ρώμης, (η οποία αναγνωρίζει στα κράτη-μέλη της Κοινότητας το δικαίωμα, την υποχρέωση και την ευθύνη σχεδιασμού, χάραξης και άσκησης εθνικών στρατηγικών στα άκρως ευαίσθητα θέματα της Παιδείας) και διαγκωνίζονται ποια να προσαρμοσθεί ταχύτερα και πιστότερα σε όσα αποφασίζουν, (αλλά και με την ίδια ευκολία κάτω από την πίεση της κοινωνίας αναιρούν), οι υπαλληλικές στις αγορές και απολύτως αυτονομημένες, ακόμη και από τα έτσι κι' αλλιώς εξαιρετικά δεκτικά εθνικά κοινοβούλια αλλά και το ευρωκοινοβούλιο, γραφειοκρατίες των Βρυξελλών.

Με αλαζονική αγνόηση των πανεπιστημίων, χωρίς διάλογο αλλά και χωρίς λογική και κριτική σκέψη οι εθνικές κυβερνήσεις (και η δική μας που δεν θέλει όπως διατείνεται να είναι η Αλβανία της Ευρωπαϊκής Ένωσης), αποδέχονται α-νόητα τετελεσμένα και στην πράξη αυτοχειριάζονται πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά αλλά και οικονομικά, τεχνικά/τεχνολογικά και περιβαλλοντικά.

Επιχειρηματολογώντας ότι θα στηριχθούν οικονομικά εκείνα μόνο τα πανεπιστήμια της Ευρωπαϊκής Ένωσης που θα προσαρμοσθούν στις συνθήκες του διεθνούς ανταγωνισμού, (για να παραμένουν π.χ. οι Ευρωπαίοι φοιτητές –αλλά και ξένοι- στην Ευρώπη για μεταπτυχιακές σπουδές και να μη μεταβαίνουν στην Αμερική με συνέπειες «την απώλεια εγκεφάλων και πόρων»), προωθούν διευρωπαϊκές διαπανεπιστημιακές σπουδές σε δύο γλώσσες, από συνεργαζόμενα πανεπιστήμια π.χ. δύο χωρών με αμοιβαία αναγνώριση διπλωμάτων και οι μικρές χώρες και η Ελλάδα πανηγυρίζουν.

Δεν μπαίνουν καν στον κόπο να σκεφθούν ότι Βρετανοί, Γάλλοι και Γερμανοί φοιτητές δεν πρόκειται να μάθουν ποτέ ελληνικά ή πορτογαλικά π.χ. για να φοιτήσουν μερικά εξάμηνα στα συνεργαζόμενα με τα δικά τους και οσοδήποτε καλά ελληνικά και πορτογαλικά πανεπιστήμια και να αποκτήσουν έτσι διευρωπαϊκό πανεπιστημιακό τίτλο. Ενώ αντίθετα, και απολύτως μονόδρομα, θα ωφεληθούν από μια τέτοια, στον πυρήνα της κρατοκεντρική και δήθεν ευρωπαϊκή πολιτική, ανάπτυξης «βιώσιμων» έναντι των Αμερικανικών και Ιαπωνικών, Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων, μόνο οι μεγάλες χώρες της Ευρώπης και μάλιστα με συντριπτική την υπεροχή της Βρετανίας και της αγγλικής γλώσσας.

Και η απώλεια του γλωσσικού πλουραλισμού, (παρά τα ταυτοχρόνως συνυπάρχοντα αλλά περιθωριακά αντιφατικά μέτρα της προσπάθειας διάσωσης των ολιγότερο ομιλουμένων ευρωπαϊκών γλωσσών και διαλέκτων), στο βωμό της δήθεν «βιώσιμης και ανταγωνιστικής ανάπτυξης» όλων των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, πέρα από τον πολιτισμικό εξανδραποδισμό των μικρών χωρών θα συνεπάγεται μοιραία μακροπρόθεσμα και αναπόδραστες συνέπειες, όσο και αν αυτό δεν γίνεται αμέσως αντιληπτό και στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, τεχνικό/τεχνολογικό και περιβαλλοντικό πεδίο.

Μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για το πως η ιδεολογία της βιώσιμης ανάπτυξης «μεταφράστηκε» στην κατεύθυνση επιδίωξης βιωσιμότητας των αμερικανικών πανεπιστημίων, μπορεί να βρει ο ενδιαφερόμενος και στο κείμενο και τις αναφορές του I. Warde «Η αγορά απομυζά το αμερικάνικο Πανεπιστήμιο» στην ελληνική έκδοση της Monde Diplomatique (Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 6 Μαΐου 2001). Ακόμη πιο χαρακτηριστικά για τις συνέπειες των ποικίλων πλέον τέτοιων εγχειρημάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι το κείμενο «Τα Πανεπιστήμια των πολυεθνικών» της Ε.Βατού και οι αναφορές της στην Ελευθεροτυπία της 13.9.2000 (σελ. 62).

Στον αντίποδα των παραπάνω εννοιών της «βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης» και του σκόπιμου, μερικού και/ή ανεπαρκούς περιεχομένου τους βρίσκονται και υποστηρίζονται η έννοια, το περιεχόμενο και η θεωρία της Αξιοβιώτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης (Ρόκος 1980 1995, 1998, 2000).

Και αυτό γιατί η Αξιοβιώτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη:

- έχοντας κατανοήσει την δυναμική αλλά και αδιάσπαστη «ολότητα» της κάθε φορά στο χώρο και το χρόνο φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας αλλά και την συνεπώς ολιστική φύση των αναγκαίων και κατάλληλων αρχών, αξιών, επιλογών, μεθόδων και τεχνικών μετασχηματισμού τους, για να επιτευχθεί μια «καλύτερη» σύμφωνα με τα παραπάνω ισορροπία, αντιλαμβάνεται την αποστολή της, το ρόλο, τα σχέδια, τα προγράμματα και τις δράσεις της να καλύπτουν ταυτόχρονα, ισότιμα, αρμονικά και ολοκληρωμένα την οικονομική, την κοινωνική, την πολιτική, την πολιτισμική, την τεχνική/τεχνολογική και την περιβαλλοντική της διάσταση,
- θεωρεί τον άνθρωπο αναπόσπαστο και όχι κυρίαρχο μέρος της φύσης, με την οποία αυτός οφείλει να συνδιαλέγεται και να αλληλεπιδρά ατομικά και συλλογικά, επιστημονικά και επαγγελματικά, δημιουργικά, με μέτρο και σεβασμό, μη παραβιάζοντας τους νόμους της, μη απειλώντας τις ισορροπίες και τα είδη της, μη εξαντλώντας τις αντοχές και τα διαθέσιμά της, μη προσβάλλοντας την ομορφιά και την αισθητική των τοπίων της, μη θίγοντας την αυθεντικότητα και τη γνησιότητα των εκφράσεών της και προστατεύοντας τους πολιτισμούς της,
- εμπεριέχει ως «ολοκληρωμένη» (Integrated), και (γραμματολογικά, άμεσα αλλά και μεταφορικά), τον πλούτο

- της «ολοκλήρωσης» (integration) ενέργειας και αποτελέσματος του «ολοκληρώνω» ως κοινωνικής και ισότιμης ενοποίησης και ενσωμάτωσης και ως συγκρότησης σε ενιαίο «όλον»,
- της ακεραιότητας και τιμότητας (integrity),
- του «αναπόσπαστου», του ακέραίου, του ολόκληρου, του απαραίτητου για να γίνει κάτι ολόκληρο αλλά και του μαθηματικού ολοκληρώματος ως μαθηματική συνάρτηση (integral),
- του άρτιου και του πλήρους,
- και ως «αξιοβίωτη» ανάπτυξη (worth-living development), εμπεριέχει την ολική ποιότητα του να αξίζει να τη ζεις, να την απολαμβάνεις, να την εξασφαλίζεις και για το διπλανό αλλά και για τα παιδιά σου και να την προστατεύεις με τη βούλησή σου ως ελεύθερος άνθρωπος με ολοκληρωμένη προσωπικότητα, ως πρόσωπο, ως υπεύθυνος και συνειδητός πολίτης, δημιουργός, επιστήμονας και εργαζόμενος, που με όλες αυτές τις ιδιότητες είσαι ή οφείλεις να είσαι μαζί με όλους όσους συμμερίζονται ίδιες αρχές και αξίες «από τα κάτω», «από τα πάνω» αλλά και από μέσα, ενεργός συμμετέχων, συνεργάτης αλλά και αμύντοράς της.

Η έννοια της «ολοκλήρωσης» στην Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη:

- εκτείνεται και διέπει σε επίπεδο θεωρίας και πράξης όλες τις φάσεις, τα στάδια, τα στοιχεία και τα χαρακτηριστικά:
 - της ευρείας και διαπολιτισμικής αντίληψής της,
 - της πρόσληψης, κατανόησης και συνειδητής αποδοχής της από την πιο σύνθετη επιστημονική και διεπιστημονική ως την πιο απλή και καθημερινή σκέψη των ανθρώπων που τους αφορά, την συναποφασίζουν και συμβάλουν για την επίτευξή της,
 - της συγκρότησης, δομής και λειτουργίας της,
 - της ιδιαίτερης κάθε φορά μορφής της, η οποία θα λαμβάνει σχολαστικά υπ' όψη της τα συγκεκριμένα στοιχεία της κάθε φορά φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας του χώρου στον οποίο θα εφαρμοσθεί,
 - της θεωρητικής προσέγγισης και ανάλυσής της,
 - του σχεδιασμού και προγραμματισμού της,
 - των ερευνών, μελετών και έργων της,
 - των θεσμικών και διοικητικών πλαισίων των βασικών επιλογών της,
 - των διαδικασιών και πολιτικών επιδίωξής της, παρακολούθησης, ανάδρασης και αυτοδιόρθωσής της
- έχει τον δυναμικό διαχρονικό χαρακτήρα της «πορείας», του «ταξιδιού», του «δρόμου» και της αέναης συλλογικής, συμμετοχικής, συνεργιστικής, κοινωνικής προσπάθειας κατάκτησής της, με ουσιαστικό και πρωταγωνιστικό τον υπεύθυνο ρόλο αυτών για τους οποίους προορίζεται,
- καλύπτει ταυτόχρονα, ορθολογικά και με διαλεκτική αρμονία
 - το «μέρος» και το «όλο»,
 - τον άνθρωπο ως πρόσωπο, πολίτη, εργαζόμενο, δημιουργό αλλά και τις ομάδες, τις συλλογικότητες, τις ενότητες/ομοιότητες και τις ιδιαιτερότητες/ διαφοροτικότητες,
 - το χώρο απ' την τοπική ως την εθνική, περιφερειακή, υπερεθνική και πλανητική έκφρασή του και
 - την αδιάσπαστη ενότητα της φυσικής και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, όπως αυτές κάθε φορά ιστορικά και πολιτισμικά συνυπάρχουν, σχετίζονται, αλληλεξαρτώνται, αλληλεπιδρούν και αλληλοδιαμορφώνονται.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω αλλά και από άλλες σχετικές εργασίες (Ρόκος 1980, 1995, 1998, 2000), οι διαφορές ανάμεσα στις έννοιες, τα περιεχόμενα, τις προσεγγίσεις, τις θεωρίες αλλά και τις πρακτικές της «βιώσιμης ή αειφόρου» και της «αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης» είναι τεράστιες και αντιδιαμετρικές, και δεν μπορούν με κανένα τρόπο να συντεθούν.

Τα τελευταία χρόνια, ορισμένοι επιστήμονες και υπηρεσίες συναισθανόμενοι αλλά και συνεκτιμώντας την αντιφατικότητα και τις συνέπειες του ανταγωνισμού με ότι ο πολύς κόσμος θεωρεί ως ανάπτυξη, τείνουν στον όρο «βιώσιμη» να προσθέτουν μηχανιστικά και τον όρο ολοκληρωμένη, παράγοντας την α-νόητη μορφή της «βιώσιμης και ολοκληρωμένης ανάπτυξης»,

στην οποία όμως εκ γενετής η βιωσιμότητα της ανάπτυξης μέσω του ανταγωνισμού ως κυρίαρχου ιδεολογήματος του νεοφιλελευθερισμού, αλληλοαναιρείται με την «ολοκλήρωση» της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης, που όσο και αν έμοιαζε ουτοπική στα πρώτα της βήματα, σήμερα φαίνεται ν' αποτελεί τον μόνο δρόμο για τη ζωή στον πλανήτη μας.

Το 1995 η World Summit for Social Development (WSSD) που έγινε στην Κοπεγχάγη, αναγνώρισε τις αρνητικές συνέπειες του νεοφιλελευθερισμού στην αύξηση και επέκταση της φτώχειας σ' ολόκληρο τον κόσμο, παρά την εφαρμογή πολιτικών «βιώσιμης ανάπτυξης», την διμερή και πολυμερή βοήθεια των χωρών του αναπτυσσόμενου προς τον αναπτυσσόμενο κόσμο και τις σχετικές δράσεις της Διεθνούς Τράπεζας και άλλων ταγμένων στην υπηρεσία της διεθνών οργανισμών.

Τα Ηνωμένα Έθνη, στην κατεύθυνση αυτή, προσπαθώντας να συμβιβάσουν τα ασυμβίβαστα, ανάμεσα στο κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα της μόνης παγκόσμιας υπερδύναμης εν ονόματι της οποίας και των συμμαχιών της συνήθως δρα σε κρίσιμης σημασίας πλανητικά, στρατιωτικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά ζητήματα και στην αύξουσα εγρήγορση και ευαισθησία πολιτών του κόσμου και οργανώσεών τους για περισσότερη δικαιοσύνη στις διεθνείς υποθέσεις και σεβασμό στο περιβάλλον, κάλεσαν τη διεθνή κοινότητα να προωθήσει πολιτικές υπέρ των φτωχών για να αποκατασταθούν οι απαραίτητες ισορροπίες. Η πραγματική επιτυχία, εκτιμήθηκε, ότι θα εξαρτηθεί «από τη γενικότερη επιλογή που θα κάνει ο κόσμος μεταξύ των δύο μοντέλων ανάπτυξης: της οικονομικής αύξησης με κάθε κόστος και της «διατηρήσιμης οικονομικής αύξησης με δικαιοσύνη» (sustainable growth with equity).

Έτσι, τα Ηνωμένα Έθνη αγκυλωμένα στα υποχρεωτικά όριά τους και εξαντλώντας τα ευχολογικά, αδυνατούν να προχωρήσουν έστω και μόνο στην αντίληψη ότι δεν μπορεί στη θεωρία και την πράξη να υποστηριχθεί, ότι μπορεί να υπάρξει για όλους τους πολίτες και για όλες τις περιοχές και τα κράτη του πλανήτη κάθε γενιάς «διατηρήσιμη οικονομική αύξηση με δικαιοσύνη».

4. «Βιώσιμη» Ανάπτυξη και Περιβάλλον μέσα από το έκτο πρόγραμμα δράσης για το Περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (2001-2010). Οι προοπτικές.

Στο βαθμό που οι εθνικές πολιτικές των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο σύνολό τους καθορίζονται πλέον, υπαγορεύονται ή οφείλουν να εναρμονίζονται με τις Ευρωπαϊκές, το έκτο πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης προδιαγράφει και τις προοπτικές για τις πολυδιάστατες σχέσεις του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης με βάση τουλάχιστον το μέχρι σήμερα κυρίαρχο ιδεολόγημα της «βιωσιμότητας» και το α-νόητο αντικειμενικά περιεχόμενό της (Ρόκος 2000).

Η Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στη συνοπτική παρουσίασή της για το έκτο πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας 2001-2010 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2001), κάνει την παρακάτω ενδιαφέρουσα αναφορά για το Ευρωπαϊκό περιβάλλον και τα προβλήματά του, στην οποία το περιβάλλον δεν υπάρχει χωρίς την οικονομία και ως ανάπτυξη εξακολουθεί να θεωρείται αποκλειστικά και μόνο η οικονομική.

«Η προστασία του πλανήτη δημιουργεί τόσο προκλήσεις όσο και ευκαιρίες», «Μέσω μεγαλύτερης αποδοτικότητας και καλύτερης χρήσης των φυσικών πόρων μπορούμε να σπάσουμε τον παλιό δεσμό μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και της περιβαλλοντικής βλάβης», «Πρέπει να αρπάζουμε τις ευκαιρίες για καινοτομία οι οποίες μπορούν να βελτιώνουν το περιβάλλον και την οικονομία» (οι υπογραμμίσεις του υπογραφομένου).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διαπιστώνει ταυτόχρονα με ζηλευτή αποστασιοποίηση από την αναφορά στις αιτίες και τους κάθε φορά συγκεκριμένους υπευθύνους ότι «Οι πιέσεις στο περιβάλλον αυξάνονται. Πρέπει να αντιμετωπίσουμε τις κλιματικές μεταβολές, τη διάβρωση της υπαίθρου μας, τις αυξανόμενες ποσότητες αποβλήτων και χημικών ουσιών που εισχωρούν στην τροφή, στον αέρα και το νερό».

Είναι βέβαιη, ότι «το πρόβλημα δεν αφορά μόνο τους πολιτικούς και τη βιομηχανία» και εμφανίζεται απολύτως αδιάβαστη όταν αμφισβητεί απολύτως τεκμηριωμένες βεβαιότητες των «Human Development Reports» (United Nations Development Programme 1999, Ρόκος 1995γ, 1998, 2000) με την τουλάχιστον ατυχέστατη αναφορά της «Παρ' όλο που μερικοί μπορεί να ισχυριστούν ότι καταναλώνουμε περισσότερο απ' αυτό που δικαίως μας αναλογεί από τους παγκόσμιους πόρους, η Ε.Ε. έχει αναλάβει ηγετικό ρόλο σε σημαντικές διεθνείς συμφωνίες για την προστασία του περιβάλλοντός μας».

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή μετά μια σειρά ουδετεροποιημένων από τις αιτίες τους (ασύδοτη λειτουργία του ανταγωνισμού των αγορών χωρίς κανόνες όρια και ηθικούς φραγμούς, με δραματικές συνέπειες για τον άνθρωπο και το περιβάλλον, όπως οι διοξίνες, οι τρελές αγελάδες, η συνακόλουθη καταστροφή τεραστίων ποσοτήτων ζωικού κεφαλαίου, οι επιπτώσεις στους παραγωγούς και τους εμπόρους αλλά και στους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τις αποζημιώσεις κλπ.), αλλά ορθών στο μεγαλύτερο μέρος τους διαπιστώσεων, προτείνει την ανάληψη ενεργού δράσης:

- « Στην αντιμετώπιση των κλιματικών μεταβολών,
- Στην προστασία της φύσης και της άγριας ζωής,
- Στην αντιμετώπιση θεμάτων σχετικών με το περιβάλλον και την υγεία,
- Στη διατήρηση των φυσικών πόρων και τη διαχείριση των αποβλήτων. »

Για την εκπλήρωση των στόχων του προγράμματος η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προτείνει τις παρακάτω πέντε προσεγγίσεις που είναι «καίριες για την επιτυχία» του.

(α) Εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Η Επιτροπή θα παραπέμψει τις χώρες που θα αδυνατούν να την εφαρμόσουν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, αναγνωρίζοντας συνάμα ότι η νομική διαδικασία είναι αργή και «μπορούν να παρέλθουν πολλά χρόνια πριν αποφέρει αποτελέσματα», ενώ η διαφάνεια και η πληροφόρηση βοηθά «στην δημιουργία δημοσίων πιέσεων για άμεση ανταπόκριση» τιμώνοντας κατά κάποιο τρόπο εμμέσως έτσι τους μη συμμορφωμένους. Η Επιτροπή φαίνεται να μη λαμβάνει υπ' όψη της ότι στη σημερινή συγκυρία της κυριαρχίας των αγορών η ισχύς (και όχι μόνο με βάση το ακαθάριστο εθνικό προϊόν) των χωρών πολλές φορές είναι εξαιρετικά μικρότερη από αυτή των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων/εταιρειών, των οποίων τα ετήσια έσοδα και η συνακόλουθη πολυδιάστατη πολιτική, κοινωνική, τεχνική/τεχνολογική και πολιτισμική ισχύς και επιρροή μπορούν να τους εξασφαλίζουν την δυνατότητα αγνόησης μεταξύ άλλων και των περιβαλλοντικών τους υποχρεώσεων (π.χ. τα ετήσια έσοδα της General Motors, της Wal Mart Stores, της Exxon Mobil, της Ford Motor, της Daimler Chrysler με βάση δημοσιευμένα στοιχεία του 1999 είναι μεγαλύτερα από το ακαθάριστο εθνικό προϊόν της Ελλάδας).

(β) Θέση του περιβάλλοντος στον πυρήνα χάραξης πολιτικών. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ορίζει ότι «Κατά την διαδικασία χάραξης όλων των πολιτικών από τη γεωργία ως την οικονομία θα πρέπει να λαμβάνονται εγκαίρως υπ' όψη οι περιβαλλοντικοί στόχοι». Η καθαρά ευχολογική και δεοντολογική αυτή αναφορά συνοδεύεται από τα εργαλεία υλοποίησής της «Θα καταρτίζουμε και θα εκδίδουμε τακτικές εκθέσεις για τους περιβαλλοντικούς δείκτες παρουσιάζοντας την πρόδοό μας προς ένα καλύτερο περιβάλλον.

Θα ανασκοπούμε τον τρόπο με τον οποίο συλλέγουμε πληροφορίες και θα καταρτίζουμε σχετικές εκθέσεις με σκοπό την παροχή μιας πιο περιεκτικής εικόνας της κατάστασης του ευρωπαϊκού περιβάλλοντος».

Είναι φανερό ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κάνει τουλάχιστον ένα περίεργο λογικό άλμα, δηλώνοντας την ευγενή μεν πρόθεσή της για ένα άλλης ποιότητας σχεδιασμό των πολιτικών της με γνώμονα το περιβάλλον, χωρίς καμιά συγκεκριμένη πράξη, χρησιμοποιώντας γραφειοκρατικά εργαλεία εκ των υστέρων εκτιμήσεων δεικτών και εκθέσεων, αγνοώντας ότι η κυρίαρχη μέχρι σήμερα ιδεολογική αρχή της ανταγωνιστικότητας των αγορών ως βάσης της «βιώσιμης ανάπτυξης» όχι μόνο δεν θίγεται αλλά αποτελεί και την μονοδιάστατη προδιαγραφόμενη σχετική προσέγγισή της για την «προστασία» του περιβάλλοντος την δεκαετία που τρέχει.

(γ) Συνεργασία με την αγορά. Η Ευρωπαϊκή Ένωση «δεσμεύεται να συνεργαστεί με τις βιομηχανίες για την ανάπτυξη νέων προσεγγίσεων που θα τις βοηθήσουν να μειώσουν τις αρνητικές τους επιπτώσεις στο περιβάλλον.»

Ο υπογραφόμενος έχει πολλές φορές (Ρόκος 1995, 1998, 2000) αναφερθεί στην υπαλληλική σχέση της πολιτικής στη βιομηχανία, όταν η οικονομική, (με την έννοια της μονοδιάστατης καθαρής αύξησης) διάσταση της ανάπτυξης αποτελεί (με συμπαρομαρτούντα: την ασύδοτη ανταγωνιστικότητα, την επιδίωξη της μέγιστης δυνατής και αντί πάσης θυσίας κερδοφορίας, την δραματική μείωση των δημοσίων κοινωνικών δαπανών για παιδεία, υγεία, ασφάλιση κλπ., την καθήλωση και μείωση των αμοιβών και τις απολύσεις εργαζομένων και τη δημιουργία στρατιών ανέργων και νεοπτώχων), το δομικό στοιχείο συγκρότησης, δομής και λειτουργίας των φορέων της.

Και μόνη η γραμματολογική ανάλυση του εδαφίου αποδεικνύει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση με την ιδιόζουσα ευγένεια και διάθεση της να βοηθήσει τις βιομηχανίες να μειώσουν τις αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον (πράγμα για το οποίο δεσμεύεται), αναγνωρίζει και εμμέσως κατοχυρώνει το αναφαίρετο (από τις περιβαλλοντικές πολιτικές και νομοθεσίες της, τις δημόσιες πιέσεις, την ευαισθησία των πολιτών και των οργανώσεων τους κλπ.) δικαίωμά τους να συνεχίζουν να ρυπαίνουν. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναγνωρίζει ότι οι εταιρείες «χρειάζονται» (και μπορεί να τις βοηθήσει για λιγότερη ρύπανση π.χ. με), νέα κίνητρα, μειώσεις φόρων, επιβραβεύσεις κλπ..

- (δ) Παροχή βοήθειας στα άτομα ώστε να κάνουν φιλικές προς το περιβάλλον επιλογές. Η προσέγγιση αυτή της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις συγκεκριμένες πολιτικές και οικονομικοκοινωνικές συνθήκες είναι θετική και τα μέσα τα οποία επικαλείται ορθά στο βαθμό που με πλουραλιστική και αξιόπιστη πληροφόρηση μπορεί να βοηθήσει τους πολίτες ως καταναλωτές να κάνουν φιλικές προς το περιβάλλον επιλογές.

Θα πρέπει όμως να συνεκτιμά ότι αυτό πρέπει να έχει εφαρμογή σ' όλους τους πολίτες και το παράδειγμα των ισχυρών, τα έντονα προβαλλόμενα και καταγιστικά διαφημιζόμενα καταναλωτικά πρότυπα, η έντεχνη επιβολή τρόπων ζωής και η ανέλεγκτη πολλές φορές ασύδοτη και προσβλητική για την κοινή νοημοσύνη στάση και συμπεριφορά μεγαλόσχημων παραγόντων της επιχειρηματικής ζωής, μπορούν ν' αποτελέσουν πρόσχημα ή δικαιολογία ή παρότρυνση για βλαβερές για το περιβάλλον ατομικές επιλογές.

- (ε) Καλύτερη χρήση της γης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση διαπιστώνει «Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται η γη έχει τεράστια και διαρκή επίπτωση στο περιβάλλον. Ανεπαρκείς αποφάσεις μπορεί να οδηγήσουν στην απώλεια οικοτόπων, στην καταστροφή τοπίων ή σε αυξημένη κυκλοφοριακή ρύπανση. Οι αστικές και παράκτιες περιοχές είναι ιδιαίτερος ευάλωτες. Θα εξετάσουμε το πως θα βοηθήσουμε καλύτερα τις τοπικές αρχές στο σχεδιασμό χρήσης γης τους ώστε να εξασφαλίσουμε τη σωστή αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής διάστασης».

Η χρησιμοποίηση και εδώ του ευγενούς και ουδέτερου όρου ανεπαρκείς αποφάσεις υποδηλώνει στην καλύτερη περίπτωση αιδήμονα αμηχανία μπροστά στον οδοστρωτήρα των κυρίαρχων πολιτικών της των μεγάλων οδικών δικτύων, των πάσης φύσεως επενδύσεων σε ευάλωτες, εύθραυστες προστατευόμενες ή χρήζουσες προστασίας περιοχές (όπως είναι οι ορεινές, οι νησιωτικές, οι παράκτιες, οι περιαστικές δασικές, οι οικότοποι, οι δρυμοί, οι αρχαιολογικοί τόποι κλπ., περιοχές των μεγάλων έργων εμπορευματοποίησης του αθλητισμού και του πολιτισμού κλπ.).

Συνοψίζοντας, οι πέντε νέες προσεγγίσεις του έκτου προγράμματος δράσης για το περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας 2001-2010 με όσα θετικά μπορεί να τους αναγνωρίσει μια καλόπιστη (και γι' αυτό πάντα χρήσιμη οριακά) διάθεση, κινούνται στο γνώριμο κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο δομής και λειτουργίας της.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι κυρίως και παραμένει οικονομική, θεμελιώνει τις πολιτικές της στη «βιώσιμη ανάπτυξη» και συνεπώς στηρίζεται στην ανταγωνιστικότητα, την παραγωγικότητα, την επιχειρηματικότητα, την καινοτομία, τις νέες τεχνολογίες, την αποδοτικότητα, την αποτελεσματικότητα και την διαρκή αύξηση, μεγέθυνση, συσσώρευση, συγκέντρωση, συγκεντροποίηση και ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίου, επιχειρήσεων και κερδών, στην ευάλωτη ευέλικτη εργασία, κινητικότητα και συνεχή κατάρτιση απασχολήσιμων, στην ομογενοποίηση και εμπορευματοποίηση των πολιτισμικών αγαθών, στην μείωση των κοινωνικών δαπανών, στην απόλυτη ελευθερία του εμπορίου και των αγορών και στην αντί πάσης θυσίας μεγιστοποίηση των κερδών.

Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο το περιβάλλον γενικότερα αποτελεί γενικά μια ενοχλητική (αλλά υποχρεωτική λόγω της αύξουσας ευαισθησίας των πολιτών και οργανώσεών τους), παράμετρο η οποία σε καμμιά περίπτωση δεν μπορεί να μπει «στον πυρήνα της χάραξης πολιτικών» της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως διατείνεται το έκτο πρόγραμμά της.

Έχοντας η Ευρωπαϊκή Ένωση ως κυρίαρχη αντίληψη ότι «το κλειδί για την μακροπρόθεσμη ευημερία μας στην Ευρώπη και σε όλον τον κόσμο είναι η αειφόρος ανάπτυξη: εξεύρεση τρόπων βελτίωσης της ποιότητας της ζωής μας χωρίς πρόκληση βλάβης στο περιβάλλον στις μελλοντικές γενεές ή στους λαούς τόσο του ανεπτυγμένου όσο και του αναπτυσσόμενου κόσμου» και αγνοώντας επιδεικτικά και εξακολουθητικά την πολυδιάστατη και απόλυτα τεκμηριωμένη από διεθνείς φορείς και επιστήμονες κριτική της α-νόητης έννοιας και του περιεχομένου της «αειφόρου ανάπτυξης»

(Ρόκος 2000), αμέσως στη συνέχεια αποφασίζει ότι «Συγκεκριμένα, πρέπει να ενθαρρύνουμε τις επιχειρήσεις να προχωρήσουν μπροστά, τόσο σε εθελοντική βάση όσο και μέσω της νομοθεσίας. Η παροχή αυξημένης προσοχής στα μέτρα για το περιβάλλον θα βελτιώσει την αποδοτικότητα και την παραγωγικότητα. Η επέκταση της αγοράς οικολογικών προϊόντων θα οδηγήσει σε αυξημένη καινοτομία και διεύρυνση των ευκαιριών απασχόλησης. Οι ευρωπαϊκές επιχειρήσεις θα ενθαρρύνουν σ' αυτή τη διευρυνόμενη αγορά. Το έκτο πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον υποστηρίζει και ενθαρρύνει τέτοιου είδους εξελίξεις» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000).

Έτσι, η Ευρωπαϊκή Ένωση συνεπής προς την κυρίαρχη αντίληψή της «βιώσιμης ανάπτυξης» εναποθέτει, εκχωρεί και αναθέτει στις επιχειρήσεις τις ευθύνες της για το περιβάλλον ενθαρρύνοντας, βοηθώντας και υποστηρίζοντας τις παντοιοτρόπως.

Αλλά ποιες είναι –αν υπάρχουν- και κάποιες πιο αισιόδοξες προοπτικές για την ανάπτυξη και το περιβάλλον στη δεκαετία που διανύουμε;

Στο επίπεδο της θεωρίας εκτιμούμε ότι την λύση θα δώσει μια νέα και ριζικά διαφορετική ως έννοια και περιεχόμενο αντίληψη, που με άμεσο, έμμεσο, κριτικό και διεπιστημονικό λόγο έχει τεκμηριωθεί τα τελευταία χρόνια ως Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη (Ρόκος 1980 και 2000, Sachs 1992, Schuurman, 1993).

Και αυτό, γιατί η Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη α priori διερευνά, μελετά, σχεδιάζει και θεμελιώνει τα ενεργήματα και τις δράσεις της με γνώμονα πάντα την βέλτιστη για τον άνθρωπο και τη φύση, ειρηνική, αρμονική και δημιουργική συνύπαρξη και αλληλεπίδρασή τους, ώστε η πολυδιάστατη (προσωπική, οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική) ζωή του να είναι για όλους «βιώτη» μέσα και έξω από κάθε είδους εθνικά, διοικητικά, πολιτικά, κοινωνικά, τεχνολογικά και πολιτισμικά σύνορα, διάφορες και διαχωρισμούς.

Η Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη ως έννοια «ολική» σύμφυτη και συμβατή με την «ολική» φύση της αδιάσπαστης ενότητας της κάθε φορά στο χώρο και το χρόνο φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας και της αέναης προσπάθειας του ανθρώπου να την μετασχηματίσει δημιουργικά και με σεβασμό στο κοινό μας σπίτι, τον πλανήτη γη, δεν κατακερματίζεται σε ειδικές αυτόνομες, ανεξάρτητες, ευκαιριακές, αποσπασματικές και συχνότατα απολύτως αντιφατικές μεταξύ τους «αναπτυξιακές» επιλογές και δράσεις και δεν ιεραρχεί ως βασικότερες τις μονοδιάστατες προτεραιότητες, που αφορούν πρωτίστως και κυρίως την οικονομία έναντι της κοινωνίας, της πολιτικής και του πολιτισμού, ερήμην των αναπόδραστων συνεπειών και επιπτώσεών τους στον άνθρωπο και το φυσικό και πολιτισμικό του περιβάλλον.

Έτσι δεν μπορεί να υπάρξει σήμερα και να υποστηριχθεί ούτε ως έννοια μια ανάπτυξη όπως η «βιώσιμη», η οποία θα εξακολουθεί να είναι συνώνυμη ή τουλάχιστον να επιτρέπει:

- (α) την καθυπόταξη της φύσης και της ζωής από τον άνθρωπο,
- (β) την με σύγχρονες μεθόδους συνέχιση της εκμετάλλευσης ανθρώπου και φύσης από τον άνθρωπο,
- (γ) την επιβολή με πολεμικά, οικονομικά, πολιτικά, τεχνολογικά και πολιτισμικά μέσα του δικαίου του ισχυροτέρου έναντι των θεσμισμένων αλλά και των αγράφων κανόνων του διεθνούς δικαίου, της δικαιοσύνης και του ανθρωπισμού,
- (δ) την συντριβή μιας κοινωνικής τάξης, ενός έθνους μιας κοινωνικής, πολιτικής, ιδεολογικής, κοσμοθεωρητικής ή πολιτισμικής διαφοράς ή ιδιαιτερότητας από μια αυτόκλητη υπερούσια ή σωτήρια «νέα τάξη» κάθε τύπου και κατηγορίας,
- (ε) την κρατική, αστυνομική ή ατομική τρομοκρατία με απώτερο στόχο την κατάλυση ή μετάλλαξη των ανθρωπίνων, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, σύμφωνα με τα στρατηγικά συμφέροντα των αγορών, της νέας τάξης και της παγκοσμιοποίησής τους,
- (στ) την κυριαρχική επιλογή, προβολή και επιβολή με όλα τα μέσα δήθεν σωτηρίων καθολικής ισχύος φενακισμένων ιδεολογημάτων τα οποία με την συνδρομή των κάθε τύπου αλλοτριωμένων ή αφελών απολογητών τους ως ατόμων και καθοδηγούμενων ή όχι στην πράξη «μη κυβερνητικών οργανώσεων» επιχειρείται να εγχαραχθούν στο συλλογικό υποσυνείδητο ως νέες «αξίες» ως προς τις οποίες θα πρέπει να συμμορφώνονται ή να τείνουν όλα τα ενεργήματα και οι δράσεις υπερεθνικών οργανισμών, κρατών, κοινωνικών οργανώσεων και πολιτών,
- (ζ) την κυριαρχία των Μ.Μ.Ε. και την εμφανή ή αφανή διαπλοκή τους με την οικονομία και την πολιτική.

Η έννοια, το περιεχόμενο, η αντίληψη και τα επιχειρήματα με τα οποία αποδεικνύεται ότι η πραγματική ανάπτυξη δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο ως Αξιοβίωτη και Ολοκληρωμένη, μένουν

ως θεωρία να κατανοηθούν σε αντιπαράθεση με το κυρίαρχο ιδεολόγημα της χωρίς υπόσταση «βιώσιμης» ή «αειφόρου» εκδοχής της και να γίνουν ευρύτερα και ουσιαστικότερα αποδεκτές.

Ως πράξη, η Αξιοβιώτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη αποτελεί υπόθεση κάθε υπεύθυνου και συνειδητού επιστήμονα, εργαζόμενου, δημιουργού και πολίτη και των συλλογικοτήτων τους και οφείλει να εκφράζεται ταυτόχρονα στο χώρο και το χρόνο σε πολιτισμικό, πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και τεχνικό/τεχνολογικό επίπεδο με τις πρωτοβουλίες, τα ενεργήματα και τις δράσεις τους που θα σέβονται την ουσία του ανθρώπου ως ηθικού προσώπου, της ζωής ως θείου δώρου και της φύσης ως της πολυτιμότερης αλλά εύθραυστης κοινής μας περιουσίας.

5. Αναφορές και άλλη βιβλιογραφία

Αμίν, Σ. «Συσσωρευση σε Παγκόσμια Κλίμακα», Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1975.

Amin, S. «Imperialism and Unequal Development», Harvester Press, Hassocs, 1977.

Ρόκος, Δ. «Θεμελιώδεις προϋποθέσεις για ένα σχέδιο αξιοβίωτης Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης. Η περίπτωση μιας ελληνικής περιφέρειας. Από τη θεωρία στην πράξη», Συνέδριο «Εξουσία και Κοινωνίες στη Μεταδιπολική Εποχή», Χανιά 25-27 Αυγούστου 2000, Τομέας Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πρακτικά, σελ. 173-196, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2001.

Ρόκος, Δ. «Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση. Μια απόπειρα ολοκληρωμένης θεώρησης, προσέγγισης και ανάλυσης των πολυδιάστατων σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων τους στα επίπεδα της πολιτικής και της κοινωνίας», 2ο Διεπιστημονικό Συνέδριο «Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση», Ε.Μ.Πολυτεχνείο - Δήμος Μετσόβου, 3-6.6.1998, Συνεδριακό Κέντρο Μετσόβου, Μέτσοβο, Πρακτικά, σελ. 65-86, Ε.Μ.Π., 2001 και Ουτοπία, τ.41, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2000, Αθήνα, σελ. 121-135.

Ρόκος, Δ. «Οι Ολοκληρωμένες Αποδόσεις της Φυσικής και της Κοινωνικοοικονομικής Πραγματικότητας και ως Θεμέλιο Ιδεολογικής Ανάδρασης» στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, «Και τώρα τι; Το μέλλον της σοσιαλιστικής ιδέας στον 21ο αιώνα», Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου «Προβλήματα Σοσιαλισμού», Αθήνα, Ε.Μ.Π. 16-18.9.1994, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 129-138, Αθήνα, 1999.

Ρόκος, Δ. «Η Φύση, η Αποστολή και ο Δημόσιος Χαρακτήρας του Πανεπιστημίου Σήμερα», 5ο Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο «Προβλήματα Σοσιαλισμού», με θέμα «Το Πανεπιστήμιο στην κοινωνία που αναδύεται», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας και Δήμος Χανίων, Χανιά 29-31.8.1997, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σελ. 17-42, Αθήνα, 1999.

Ρόκος, Δ. «Η Διεπιστημονικότητα στην Ολοκληρωμένη Προσέγγιση και Ανάλυση της Ενότητας της Φυσικής και της Κοινωνικοοικονομικής Πραγματικότητας», στο: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας «Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική», 24-27.5.1996, Συγκομιδή προς τιμήν του Ομοτίμου Καθηγητή Ευτ.Μπιτσάκη (επιμ. Π.Νούτσος), Εκδ. Τυπωθήτω-Γ.Δαρδανός, σελ. 403-437, Αθήνα, 1998.

Ρόκος, Δ. «Το τέλος του Πανεπιστημίου (;) ή Το Πανεπιστήμιο στην εποχή της "Λευκής Βίβλου», Ουτοπία, τεύχος 24, Μάρτιος-Απρίλιος 1997, σελ. 107-127, Αθήνα, 1997.

Ρόκος, Δ. «Ευρωπαϊκή ενοποίηση. Μια ολιστική προσέγγιση. Ενωσιολογικές διασαφηνίσεις και προϋποθέσεις συνεργασίας και ολοκλήρωσης.» Επιστημονικό Συνέδριο: «Ευρώπη. Ιδέες, συλλογικές νοοτροπίες και πραγματικότητες», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σεπτέμβριος 1992 και Ουτοπία, τ.4, Δεκέμβριος 1992, Πρακτικά, σελ. 17-39.

Ρόκος, Δ. «Ο Ρόλος του Σύγχρονου Διεπιστημονικού Τεχνικού Πανεπιστημίου». Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, τ.6, Αθήνα, Δεκέμβριος 1991.

Ρόκος, Δ. «Η ορθολογικότητα ως θεμέλιο και αφετηρία εκσυγχρονισμού και δημοκρατίας στις συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες στην Ελλάδα σήμερα». Θεωρία και Κοινωνία, τ.5, Ιούνιος 1991.

- Ρόκος, Δ. «Ο διαλεκτικός χαρακτήρας της ανάπτυξης. Ένα διεπιστημονικό μεθοδολογικό εργαλείο για την προσέγγισή της.» Συνέδριο «Η διεπιστημονική προσέγγιση της Ανάπτυξης.» Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1988, Επιστημονική Σκέψη, τ.44/1989 και Πρακτικά, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1990.
- Ρόκος, Δ. «Ολοκληρωμένες Πληροφορίες Γης. Θεμέλιο για Ανάπτυξη», (Επιμέλεια), τόμοι 1 και 2, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986.
- Ρόκος, Δ. «Φυσικά Διαθέσιμα και Ολοκληρωμένες Αποδόσεις», Εκδόσεις Παρατηρητής, σελ. 304, Θεσσαλονίκη, 1980 (και ανατύπωση, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1988 και 1992).
- Ρόκος, Δ. «Ολοκληρωμένες Αποδόσεις.» Τεχνικά Χρονικά, Τριμηνιαία Επιστημονική Έκδοση, τεύχος 1, Τ.Ε.Ε., Αθήνα, 1977.
- Sachs, Wolfgang (ed.) «The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power», Witwatersrand University Press, Johannesburg, 1992.
- Sanjayan, M.A., Shen, Susan, Jansen Malcolm «Experiences with Integrated-Conservation Development Projects in Asia», World Bank Technical Paper No. 388, Washington, D.C., The World Bank, 1997.
- Schuurman, F.J. (ed.) «Beyond the Impasse», Zed books, London and N.Jersey, 1996.
- Schuurman, Frans J. (ed.) «Beyond the Impasse: New Directions in Development Theory», Zed books, London, 1993.
- Selman, Paul «Local Sustainability: Managing and Planning Ecologically Sound Places», Paul Chapman Publishing Ltd., London, 1996.
- Serageldin, Ismail, Steer, Andrew (eds.) «Valuing the Environment», Proceedings of the First Annual International Conference on Environmentally Sustainable Development held at the World Bank, Washington, D.C., September 30-October 1, 1993, The World Bank, Washington, 1994.
- Simon, David et al. (ed.) «Structurally Adjusted Africa: Poverty, Debt and Basic Needs», Pluto Press, London, 1995.
- Smith Adam «The Wealth of Nations», (1776), Methuen, London, 1961.
- Σουμάχερ, Ε.Φ. «Το Μικρό είναι Όμορφο», (Μετάφραση Φαράντος Χοϊδάς και Όλγα Τρέμη), Εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα, 1980.
- United Nations, Conference of Environment and Development, «Declaration on Environment and Development» and Agenda 21, U.N. 1992.
- United Nations, «Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change», U.N., 1997.
- United Nations Development Programme, Human Development Report 1999, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- University of the United Nations, <http://www.unu.edu/>
- World Commission on Environment and Development, «Our Common Future», Oxford University Press, Oxford, 1987.